

ZBIGNIEW WITCZAK

<https://orcid.org/0000-0002-8290-3259>

Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Opolskiego

MŁYNY W DOBRACH OPACTWA KANONIKÓW
REGULARNYCH Z ŻAGANIA DO POCZĄTKU XVI WIEKU

Zarys treści: Artykuł poświęcony jest funkcjonowaniu młynów w dobrach klasztoru kanoników regularnych z Żagania do początku XVI w. Szczególną uwagę zwrócono na prześledzenie dróg, jakimi opactwo wchodziło w posiadanie młynów, zmiany własnościowe, wielkość i rodzaj dochodów czerpanych przez konwent z tytułu posiadania ich w swoich majątkach. Inny ważnym aspektem poruszonym w pracy jest próba porównania korzyści majątkowych, zwłaszcza czynszów pieniężnych, jakie wspólnota żagańska uzyskiwała z posadowionych na należących do niej ziemiach młynów z korzyściami, jakie płynęły z analogicznych praw w innych klasztorach średniowiecznych. Materiały źródłowe stały się także bazą do określenia roli młynów w polityce gospodarczej klasztoru żagańskiego oraz ich wpływu na relacje z otoczeniem społecznym.

Content outline: The article is devoted to the functioning of mills as part of the goods of the monastery of Canons Regular of St. Augustine in Żagań until the beginning of the 16th century. It pays special attention to retracing the ways in which the abbey gained possession of mills, changes in ownership, amount and types of income which the monastery derives from owning the property. Another important aspect discussed in the work is an attempt to compare financial gains, especially rent in money which the community of Żagań received from mills built on its lands with the benefits from analogous laws of other medieval monasteries. The source materials also became the basis of defining the role which the mills played in the economic policy of the monastery of Żagań and the influence which they had on relations with social environment.

Słowa kluczowe: klasztor, Żagań, gospodarka klasztorna, młyny, dochody

Keywords: monastery, Żagań, economy of monasteries, mills, income

Wstęp

„Daj, ac ja pobrucze a ty poczywaj!” Zdaniem kronikarza jednym z powodów, dla których Boguchwał skierował do swojej małżonki te słowa, był fakt, że w okolicy, którą zamieszkiwali, młyny wodne były jeszcze rzadkością i małżonka Boguchwała często meła zboże w ręcznych żarnach¹. Na przestrzeni dziejów zmianie uległa technika, szybkość i efektywność procesu mielenia oraz konstrukcja urządzeń do tego służących, zwłaszcza młynów². Młynarstwo jako zawód przetrwało do dzisiaj, a współcześnie wiele przedsiębiorstw opiera swoje funkcjonowanie na silnie skomputeryzowanych procesach, którym daleko do wpisanego w świadomość wielu osób obrazu młynarza przedstawianego w produkcjach telewizyjnych, jak np. w adaptacji powieści *Znachor* pióra Tadeusza Dołęgi-Mostowicza. Nie zmienia się jednak fakt, że ten społecznie ważny i odpowiedzialny zawód zachował swoją rangę. Jego znaczenie utrzymywało się przez wiele wieków, co dobitnie pokazują źródła pisane. Chronologia niniejszego artykułu zamyka się w klamrze obejmującej okres od końca XIII do początku XVI w. Zaczyna się od momentu sprowadzenia opactwa kanoników regularnych do Żagania, a kończy w momencie, w którym konwentu zaczął podlegać znaczącym zmianom, m.in. szerzeniu się idei reformacyjnych w całym księstwie, ale i w samym klasztorze³, nieustającym sporom na tle gospodarczym z okolicznymi możnymi⁴, które miały wpływ na wspólnotę jako uczestnika życia gospodarczego, zmieniając jego rolę, znaczenie i prowadzoną na tym polu politykę⁵.

¹ *Liber foundationis claustris Sancte Marie Virginis in Heinrichow czyli Księga henrykowska*, wyd. J. Matuszewski, S. Rospond, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1991, s. 147.

² Zob. m.in.: M. Francić, *Technika budowy młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, KHKM, t. 2, 1952, nr 1–2, s. 79–103; J. Bartyś, *Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 12, 1970, z. 1, s. 101–180; B. Baranowski, *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1977; Z. Wilke, *Dzieje młynarstwa*, Szreniawa 1997; D. Brykała, Z. Podgórski, *Evolution of Landscapes Influenced by Watermills, Based on Examples from Northern Poland*, „Landscape and Urban Planning” 198, 2020, s. 1–15.

³ Opat Paweł Lemberg (1522–1525) przeszedł nawet na luteranizm i nakłaniał członków konwentu do konwersji.

⁴ AP we Wrocławiu, zespół 167, Zbiór rękopisów archiwalnych (Rep. 135), sygn. 109, Urkunden Inhaltsverzeichnis des Archives der Chorcherren des S. Augustinus Congregationis Lateranensis zu Sagan. Klasztor Augustianów w Żaganiu, Repertorium nr 116 (nr mkf T.79246), nr 570–576 (dalej: Rep. 116).

⁵ S. Dąbrowski, *Z problematyki gospodarczej klasztoru do XVIII wieku*, w: *Klasztor augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, red. S. Kowalski, Żary 1999, s. 150–151.

Temat związany z szeroko pojętym młynarstwem mieścił się i nadal mieści w obszarze zainteresowania historyków, tak polskich, jak i zagranicznych, co ma swoje odzwierciedlenie w prowadzonych badaniach⁶. Literaturę dotyczącą tego zagadnienia zebrali ostatnio m.in. Rafał Kubicki⁷, Piotr Plisiecki⁸ i Łukasz Grochowski⁹. Wciąż jednak wiele aspektów działalności średniowiecznych młynów klasztornych czeka na opracowanie. Jedną z takich luk jest rola młynów w działalności gospodarczej klasztoru kanoników regularnych z Żagania. Niniejszy artykuł jest także próbą uzupełnienia naszego stanu wiedzy na temat sposobów pozyskiwania młynów przez kanoników żagańskich, rodzajów dochodów, jakie czerpali z tytułu ich użytkowania oraz kwestii, jak posiadanie młynów wpływało na relacje z innymi uczestnikami życia gospodarczego w najbliższym otoczeniu wspólnoty.

⁶ Zob. m.in.: S. Trawkowski, *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, KHKM, t. 7, 1959, nr 1, s. 62–86; K. Buczek, *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne” 12, 1969, z. 1, s. 17–51; H. Wesołowska, *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX wieku*, Opole 1969; Z. Podwińska, *Rozmieszczenie młynów wodnych zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 373–402; P. Kubów, *Średniowieczny młyn wodny na Dolnym Śląsku*, KHKM, t. 25, 1977, nr 1, s. 3–30; J. Górak, *Młyny wodne na Lubelszczyźnie*, „Studia i Materiały Lubelskie” 14, 1997, s. 45–130; A. Kaniecki, *Młyny wodne w dawnym Poznaniu i ich wpływ na przeobrażenie stosunków wodnych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze. Geografia” 29, 1999, s. 337–346; T.S. Reynolds, *Stronger than a Hundred Men. A History of the Vertical Water Wheel (Johns Hopkins Studies in the History of Technology)*, Baltimore 2003; J. Langton, *Mills in the Medieval Economy England 1300–1540*, Oxford 2004; W. Długokęcki, J. Kuczyński, B. Pospieszna, *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, Malbork 2004; A. Kaniecki, D. Brychcy, *Średniowieczne młyny wodne i ich wpływ na przemiany stosunków wodnych na przykładzie zlewni Obry Skwierzyńskiej*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią” 1, 2009, s. 146–156; R. Kubicki, *Dochody z młynów w gospodarce komunalnej Gdańska i Elbląga od drugiej połowy XV do XVIII w.*, RDSG, t. 70, 2010, s. 175–201; A. Kaniecki, *Wykorzystanie wód dla potrzeb młynarskich na obszarze międzyrzecza Warty i Prosnicy w XVI wieku*, „Przegląd Geograficzny” 57, 2012, nr 3–4, s. 379–391; J. Berthold, *Mühlen in Befund – Eine Übersicht zu archäologischen Erscheinungsformen von Wassermühlen*, w: *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zschieschang, Stuttgart 2015, s. 235–268. Wszędzie tam, a zwłaszcza w ostatniej pozycji, dalsza literatura.

⁷ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 10–13.

⁸ P. Plisiecki, *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.

⁹ Ł. Grochowski, *Młynarstwo w dobrach królewskich, kościelnych i szlacheckich w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466–1626*, Gdańsk 2023, s. 23–29. Tam też w bibliografii bogata literatura.

Opactwo kanoników regularnych w Żaganiu zaczęło funkcjonować w 1284 r., dzięki staraniom księcia Przemka ścinawskiego¹⁰. Z jego inicjatywy oraz przy aprobachie jego braci i przy aktywnym wsparciu biskupa wrocławskiego Tomasza II przeniesiono siedzibę konwentu z Nowogrodu Bobrzańskiego¹¹ właśnie do Żagania¹².

Do analizy zagadnienia funkcjonowania młynów w dobrach konwentu wykorzystano źródła, które znajdują się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, m.in. Saganer augustiner chorcherren diplomatarium z lat 1222–1463¹³, czyli kopiaż klasztorny¹⁴, oraz poniemieckie repertorium Urkunden Inhaltsverzeichnis des Archives der Chorcherren des S. Augustinus Congregationis Lateranensis zu Sagan (dawniej wykorzystywane było ono w literaturze pod nazwą Klasztor Augustianów w Żaganiu jako Rep. 116, nr mkf T. 79246). W analizie nie mogło zabraknąć oczywiście kroniki klasztornej¹⁵, która zawiera w sobie bardzo dużo informacji dotyczących gospodarki klasztornej, także dotyczących młynów należących do opactwa, oraz o sporach, jakie na tym tle były toczone w średniowieczu¹⁶. Wykorzystano także materiały źródłowe

¹⁰ Rep. 116, nr 18.

¹¹ Historia wspólnoty z Nowogrodu Bobrzańskiego do 1284 r. była przedmiotem badań; zob. m.in.: A. Heinrich, *Geschichtliche Nachrichten über Naumburg am Bober*, Sagan 1900; G. Steller, *Die Anfänge des (Saganer) Augustinerstiftes in Naumburg am Bober (1217–1284)*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 26, 1968, s. 19–63 (cz. 1), 27, 1969, s. 30–52 (cz. 2); M. Kapłon, *Książęta śląscy a klasztor kanoników regularnych w Żaganiu w latach 1217–1439*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 19, 1970, s. 133–136; tenże, *Dzieje klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XV wieku*, „Przegląd Lubuski” 9, 1980, nr 3, s. 31–33; M. Kogut, *Początki klasztoru Kanoników Regularnych w Nowogrodzie Bobrzańskim*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 16, 2008, nr 1, s. 203–210; A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999, s. 45–52. Tam dalsza literatura.

¹² Rep. 116, nr 19; *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 5, wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1994, nr 116.

¹³ AP we Wrocławiu, zespół nr 167, Zbiór rękopisów archiwalnych (Rep. 135), Kopiaż klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, sygn. 419 (dawne: D-289) (dalej: Kopiaż klasztorny).

¹⁴ Zob. R. Stelmach, *Kopiaż klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, w: „*Memoriae amici et magistri*”. *Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 177–186.

¹⁵ *Catalogus abbatum Saganensium*, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, wyd. G.A. Stenzel, Breslau 1835. (dalej: CAS).

¹⁶ Zob. np. P. Wiszewski, *Miejsce gospodarki w świecie według Ludolfa z Żagania (na marginesie „Katalogu opatów żagańskich”)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 314–323.

znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, na które składa się zestaw czynszów należnych opactwu, spisanych w pierwszej połowie XV w.¹⁷, oraz materiały z Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze¹⁸.

Rozwój sieci młynów w dobrach klasztoru kanoników regularnych z Żagania

Potężny ruch kolonizacyjny i implementacja prawa niemieckiego wpłynęły silnie na trzynastowieczny krajobraz Śląska¹⁹. Rozpoczął się proces karczowania lasów, zagospodarowywania nieużytków i wyętejzonej pracy²⁰, której efektem miało być m.in. zwiększenie potencjału ekonomicznego regionu²¹. Nieodłącznym elementem, który wpisywał

¹⁷ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. V 74a, 1417–1440 Incipit registrum monasterii Saganensis compilatum per dominum Ludolfum abbatem ibidem Descriptum per D. Benedictum Abbatem anno 1780 (dalej: Registrum).

¹⁸ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. C. Norwida w Zielonej Górze, Dział rękopisów, Miscellanea żagańskie, R. 55.

¹⁹ Literatura na ten temat jest bardzo bogata, zob. m.in.: H. Samsonowicz, *Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski (na marginesie pracy S. Kurasia, Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971)*, PH, t. 62, 1972, nr 3, s. 493–504; tenże, *Lokacje na prawie niemieckim na Śląsku w XIII wiek*, w: *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław 2017, s. 175–178; S. Trawkowski, *Rozwój osadnictwa wiejskiego na prawie niemieckim*, w: *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, red. H. Łowmiański, Gdańsk 1973, s. 99–132; Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, cz. 1: *Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.M. Walczak, Poznań 1974, s. 218–326; S. Gawlas, *Znaczenie kolonizacji niemieckiej dla rozwoju gospodarczego Śląska*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury...*, s. 22–46; A. Obara, *Recepcja poglądów ekonomicznych Zachodu w Polsce do przełomu XIII i XIV w. – stan badań*, RDSG, t. 69, 2009, s. 13–29. Wszędzie tam dalsza literatura.

²⁰ Praca ta utożsamiana była z postępem i rozwojem; zob. np.: J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 1970, s. 14; M. Cetwiński, *Praca i pracowitość w „Księdze henrykowskiej”*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury...*, s. 94–99; K. Dola, *Rola i znaczenie Kościoła w organizacji osadnictwa średniowiecznego*, w: tamże, s. 60–61.

²¹ Wraz z osadnikami pojawiły się innowacje techniczne oraz nowe sposoby uprawy i hodowli, m.in. zastosowanie pługu koleśnego; zob. S. Trawkowski, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, KHKM, t. 8, 1960, nr 2, s. 188; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962, passim. Rozpowszechnił się wydajniejszy od zaprzęgu

się w ówczesne przyspieszenie gospodarcze, był rozwój młynarstwa, w znacznej części wykorzystującego koło z napędem wodnym, co zintensyfikowało przetwórstwo zbożowe i tkackie²². Wykorzystanie cieków wodnych, które wiązało się niekiedy z modyfikacją sieci wodnej²³, i budowa młynów z pionowym kołem²⁴ było w średniowieczu jednym z głównym źródeł pozyskania energii do napędu tych urządzeń przetwórczych²⁵. Ich liczba stale rosła, co nie pozostawało bez związku z intensywnie prowadzoną akcją osadniczą oraz rozwojem sieci miast i wsi²⁶. W proces powstawania nowych młynów włączył się Kościół,

wołowego zaprzęg konny; zob. np.: H. Dąbrowski., *Rozwój gospodarki rolnej w Polsce od XII do poł. XIV wieku*, Warszawa 1962, s. 44–49; S. Chmielewski, *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w.*, Warszawa 1962, s. 32–35; J. Matuszewski, *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, w: tenże, *Pisma wybrane*, t. 1, Łódź 1999, s. 253, 260. Częstsze nawożenie upraw, używanie lepszych narzędzi i system trójpolowy zwiększał efektywność gospodarowanej ziemi, przekładając się na podaż zboża; A. Gieysztor, *Z zagadnień historii i geografii trójpolowego systemu uprawy roli*, KHKM, t. 7, 1959, nr 1, s. 180–187; tenże, *W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Z. Budkowa, Warszawa 1960, s. 71–80; H. Dąbrowski, dz. cyt., s. 45–50, 74–80; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli...*, s. 173–175; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1967, s. 241–243; A. Rutkowska-Płachcińska, *Wyniki przemian osadniczych i rozwoju produkcji*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 2: *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław 1978, s. 234; S. Bylina, *Przemiany techniczne*, w: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 12–16. Wszędzie tam dalsza literatura na ten temat.

²² S. Bylina, dz. cyt., s. 12, 17.

²³ Zob. np. *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 7: *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 2: *Bis zum Jahre 1280*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1875, nr 4566 (dalej: SR), nr 2180.

²⁴ S. Trawkowski, *Młyny wodne...*, s. 74; K. Buczek, dz. cyt., s. 27; M. Dembińska, *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej V–XV wieku*, Wrocław 1973, s. 63–67; *Wind and Water in the Medieval Ages. Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, red. S.A. Walton, Tempe 2006.

²⁵ Zob. np. T. Związek, *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „*Studia Geohistorica*” 2, 2014, s. 118–142; R. Kubicki, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „*Hereditas Monasteriorum*” 2, 2013, s. 35–56; W. Krajniak, *Między młynarstwem a elektryfikacją. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania wykorzystania potencjału energetycznego rzeki Bóbr od średniowiecza do 1945 roku*, RDSG, t. 76, 2016, s. 121–163; K. Witkowski, M. Witkowski, *Wpływ młynów wodnych na przekształcenia sieci hydrograficznej Wadowic i okolic*, „*Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny*” 2, 2017, s. 100–113. Tam dalsza literatura na temat znaczenia i rozwoju młynów wodnych.

²⁶ M. Dembińska, dz. cyt., s. 63.

w tym klasztor²⁷. Potwierdzeniem zaangażowania w te działania ze strony opactw i prepozytur może być dokument wystawiony pod koniec XIII w. dla wspólnoty z Lubiąża. Zapisano w nim, że tamtejsi cystersi otrzymują prawo do zakładania młynów w swoich dobrach w zależności od swoich potrzeb²⁸.

W skład pierwotnego uposażenia klasztoru żagańskiego weszło kilka młynów. Jeden na pewno zlokalizowany był w Dobroszowie Wielkim, którą to wieś wraz z młynem i innymi dobrami w 1245 r. nadał, jeszcze wtedy prepozyturze w Nowogrodzie Bobrzańskim, książę Bolesław II Rogatka²⁹. Kolejny młyn zlokalizowany był w Lubieszowie i w 1257 r. konwent nowogrodzki stał się jego posiadaczem na mocy dokumentu wystawionego przez księcia Konrada I głogowskiego³⁰. W dokumencie biskupa Tomasza I z 1263 r. wymienione są ziemie należące do konwentu nowogrodzkich kanoników, a wśród nich m.in. pola, pastwiska, winnice, stawy oraz młyny³¹. Obszar ten był dość spory, gdyż obejmował ziemie w Nowogrodzie Bobrzańskim, wieś Popowice, Klepinę z 36 łanami, Długowinę z 50 łanami, Przybymierz z 50 łanami, Jabłonów z 50 łanami, Brzeźnicę z 50 łanami, Kłobuczyn z 40 łanami, Krzekotów z 36 łanami oraz wieś Sobolice. Użycie liczby mnogiej oznaczać mogło, że w dobrach nowogrodzkiej wspólnoty znajdowało się kilka młynów. Niestety nie są one wymienione, więc zapis *molendinis* mógł być równie dobrze pewną formułą zastosowaną w dokumencie przez jego autora.

Młyny bywały przedmiotem darowizn przekazywanych opactwu żagańskiemu. Przykładem był młyn na rzece Czarnej (*Zcyrna*), który w 1307 r. Henryk Kietlicz zapisał w swoim testamencie klasztorowi żagańskiemu³². W 1336 r. sołtys Brzeźnicy wraz z małżonką przekazali opatowi Trudwinowi i całemu konwentowi młyn w swojej miejscowości³³. W 1358 r. mieszczanin żagański Arnold Noldi zapisał w testamencie opatowi Teodorykowi młyn w Przybymierzu wraz ze stawem, ogrodem, łąką i czynszem oraz innymi dochodami³⁴. Dyspozycja darczyńców zawierała

²⁷ Zob. np. W. Krajniak, dz. cyt., s. 124.

²⁸ SR, nr 2187.

²⁹ Rep. 116, nr 10.

³⁰ Rep. 116, nr 11.

³¹ „[...] cum domo et terra adjacenti, videlicet agris et vineis et pascuis, arboribus et aquis et molendinis et jure parrochiali, quod usque nunc ecclesia ipsa tenuit”, Rep. 116, nr 15; *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 3, wyd. W. Irgang, Köln 1998, nr 445.

³² Rep. 116, nr 40; SR, nr 2953.

³³ Rep. 116, nr 64. W Brzeźnicy w 1421 r. opat Ludolf otrzymał dla swojego konwentu kolejny młyn; Rep. 116, nr 247.

³⁴ Rep. 116, nr 107; Kopiaż klasztorny, s. 38.

ciekawą klauzulę, zastrzegającą, że po śmierci testatora oraz jego żony Agnieszki młyn miał stanowić własność ich syna Arnolda, kanonika klasztoru żagańskiego³⁵. Dochód ten musiał być więc zabezpieczeniem stabilności finansowej dla syna wstępującego do konwentu w Żaganiu.

W Jabłonowie przed 1326 r. konwent wszedł w posiadanie młyna, co zatwierdził dokumentem książę Henryk II Wierny³⁶.

Najczęściej młyny stawały się własnością opactwa żagańskiego na drodze kupna, realizowanego na dwa sposoby: klasztor kupował wyłącznie młyn bądź stawał się jego właścicielem przy okazji nabywania kompleksu nieruchomości i prerogatyw. Z pierwszą sytuacją spotykamy się już za rządów opata Trudwina (1325–1347), który za 100 kop groszy kupił młyn położony na rzece Bóbr niedaleko miasta³⁷. W 1400 r. opat Ludolf kupił dwa młyny w Kwielicach, co związane było z komasacją praw oraz gruntów w tej miejscowości przez konwent żagański³⁸. W Kwielicach konwent zapewne posiadał młyn już wcześniej, skoro opat Jan II Pigwis w 1380 r. przekazał 14 skojców dochodu z tamtejszego młyna na potrzeby konwentu³⁹.

Młyny były kupowane także na potrzeby szpitalnej prepozytury św. Ducha, którą od początku XIV w. w pełni zarządzali kanonicy żagąnczy, także w zakresie spraw majątkowych⁴⁰. W 1385 r. prepozyt Jan Mollner kupił młyn nad Bobrem zwany *Nydewenk* od Jana Vischera⁴¹. Rok później ten sam prepozyt nabył położony nieopodal miasta kolejny młyn, tym razem od Hannosa Fedelera⁴². W 1416 r. prepozyt szpitala św. Ducha, Henryk nabył za 14 marek groszy czeskich we wsi Przybiermierz 0,5 wolnego łąnu oraz młyn⁴³.

W 1353 r. rycerz Ulryk von Pack przekazał konwentowi z Żagania dwukołowy młyn nad Bobrem, w miejscu zwanym *Gute Gosk*, wraz z prawem swobodnego dojazdu do niego⁴⁴. Darowizna ta była wynikiem ugody zawartej pomiędzy panem von Pack a opactwem, które pozwało możnowładcę za to, że wyrządził wiele krzywd klasztorowi, a zadośćuczynieniem było oddanie konwentowi nieruchomości⁴⁵.

³⁵ Kopiarz klasztorny, s. 38.

³⁶ Rep. 116, nr 54; SR, nr 4566; Kopiarz klasztorny, s. 35.

³⁷ CAS, s. 186–187.

³⁸ Rep. 116, nr 180.

³⁹ Rep. 116, nr 129.

⁴⁰ Rep. 116, nr 35, 36; Kopiarz klasztorny, s. 55.

⁴¹ Rep. 116, nr 149, 150.

⁴² Rep. 116, nr 156.

⁴³ Rep. 116, nr 236.

⁴⁴ Rep. 116, nr 90; Kopiarz klasztorny, s. 54–55.

⁴⁵ CAS, s. 191.

W 1332 r. Trudwin, opat klasztoru kanoników w Żaganiu, kupił wieś Karczówkę (*Calcrute*), była to pierwsza wieś kupiona przez klasztor żagański za gotówkę, wraz z młynem⁴⁶.

Opat Teodoryk (1352–1365) nabył dla konwentu w 1356 r. wieś Machów⁴⁷. Opactwo było zobowiązane uiszczać wystawcy dokumentu 2 funty pieprzu rocznie, a chłopom ze wsi nakazano pracować przez 4 dni w młynie położonym nad Bobrem, zwanym *Kyndirmole*⁴⁸. W 1357 r. kanonicy wykupili prawa do młyna wraz z wszelkimi prerogatywami, w tym pracą chłopów⁴⁹.

W 1389 r. kupiono młyn mający służyć prepozyturze klasztornej zlokalizowanej w Warzynie (*Warin*)⁵⁰.

Na tle praw do młynów wybuchały nawet spory, których dowody napotykamy w źródłach. Jako przykład można podać rok 1317, w którym to wójt oraz radni Żagania rozstrzygnęli spór o część młyna z Lutni pomiędzy opatem Gunterem (1314–1325) a Konradem z Dziwiszowej. Opat i konwent zostali zwolnieni ze wszystkich roszczeń po okazaniu stosownych akt własności do spornej nieruchomości⁵¹. Z kolei w trakcie rządów opata Jana II Pigwisa (1376–1390) Jan i Ulryk Bibersteinowie⁵² wybudowali młyn koło Nowogrodu Bobrzańskiego, co godziło w prawo wyłączności do takich działań zarezerwowane na tym terenie dla opactwa. Opat pozwał Bibersteinów i finalnie klasztor przyjął 80 grzywien zadośćuczynienia w zamian za rezygnację ze swoich praw⁵³.

Od momentu sprowadzenia kanoników do Żagania do początku XVI w. opactwo weszło w posiadanie przynajmniej 19 młynów. Do momentu translacji wspólnota zlokalizowana w Nowogrodzie Bobrzańskim posiadała przynajmniej 6 młynów, które weszły w skład majątku tworzącego pierwotne uposażenie klasztoru żagańskiego. Łącznie daje to przynajmniej 25 nieruchomości tego typu, które wymienione zostały w źródłach jako należące, przynajmniej czasowo, do konwentu.

⁴⁶ Rep. 116, nr 57.

⁴⁷ CAS, s. 189.

⁴⁸ Rep. 116, nr 102; Kopiaż klasztorny, s. 18; *Regesty śląskie*, t. 3, red. W Korta, Wrocław 1990, nr 336.

⁴⁹ Rep. 116, nr 102, 103; Kopiaż klasztorny, s. 19; *Regesty śląskie...*, t. 3, nr 474.

⁵⁰ S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Nahmens*, t. 3, Berlin 1832, s. 359–360.

⁵¹ Rep. 116, nr 45; Kopiaż klasztorny, s. 29; SR, nr 3673.

⁵² Na temat rodziny Bibersteinów zob. m.in.: T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1996; *Bibersteinowie w dziejach pogranicza śląsko-lużyckiego*, red. T. Jaworski, Zielona Góra 2006. Tam dalsza literatura na temat tego rodu i roli, jaką odegrał na Śląsku.

⁵³ CAS, s. 207.

Tabela 1. Młyny w dobrach opactwa kanoników regularnych z Żagania do początku XVI w.

Lp.	Nazwa miejscowości	Moment wejścia w posiadanie
1.	Dobroszów Wielki	1245
2.	Brzeźnica	przed 1256
3.	Lubieszów	1257
4.	Przybymierz	1261
5.	Jabłonów	przed 1263
6.	Nowogród Bobrzański	przed 1263
7.	Rzeka Czarna (<i>Zcyrna</i>)	1307
8.	Lutnia	przed 1317
9.	Puszczyków	1324
10.	Jabłonów	1326
11.	Karczówka	1332
12.	Żagań – koło murów miejskich	1334
13.	Brzeźnica	1336
14.	Niedaleko Żagania (<i>gute Gosk</i>)	1353
15.	Machów	1357
16.	Przybymierz	1358
17.	Lubanice	1364
18.	Kwielice	przed 1380
19.	Nad Bobrem niedaleko Żagania (<i>Nydewenk</i>)	1385
20.	Nieopodał Żagania	1386
21.	Warzyn	1389
22.	Kwielice	1400
23.	Kwielice	1400
24.	Przybymierz	1416
25.	Brzeźnica	1421
26.	Kunice	1483

Źródło: oprac. własne na podstawie: AP we Wrocławiu, Rep. 116; *Catalogus abbatum Saganensium*, w: *Sriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, wyd. G.A. Stenzel, Breslau 1835.

Intensywność wysiłków skoncentrowanych na kupowaniu kolejnych młynów powiązana jest silnie z tempem rozwoju majątków klasztor-nych. W pierwszej fazie po osadzeniu konwentu w mieście liczba dokumentów poświadczających nabycie praw do nowych nieruchomości przez opactwo jest największa, co jest charakterystyczne dla procesów

implantacji klasztorów⁵⁴. Duże zaangażowanie opata Ludolfa w rozbudowanie majątku klasztorowego w Kwielicach przełożyło się na zakup w tej miejscowości dwóch młynów. Po 1421 r., kiedy opat Ludolf otrzymał dla opactwa młyn w Brzeźnicy Dolnej⁵⁵, nie napotykamy już w materiale źródłowym tyłu informacji na temat kupna lub otrzymania przez klasztor żagański kolejnych młynów. Nie mamy informacji na temat przekazania ziemi wspólnocie tamtejszych kanoników z jasnym zaznaczeniem, że ma tam powstać młyn, co miało miejsce w przypadku opactwa kanoników regularnych z Wrocławia pod koniec XIII w.⁵⁶

Oprócz wskazanych przykładów pozyskiwania młynów kanonicy żagańscy otrzymali także dokument książęcy zabezpieczający ich przed ryzykiem budowy konkurencyjnego młyna nieopodal urzędzenia, którego własnością był konwent. W 1334 r. książę Henryk II Wierny zarezerwował opactwu prawo posiadania młyna na rzece Bóbr od wsi Stary Żagań aż do kolejnego młyna znajdującego się w górze rzeki⁵⁷. Regale młynne powiązane było także z prawem do połowu ryb na rzece Bóbr.

Poniższa mapa obrazuje rozmieszczenie młynów klasztornych.

Zaznaczono na niej miejscowości, w których konwent kanoników regularnych z Żagania posiadał młyny. W niektórych miejscowościach było ich kilka. Rozkład młynów pokrywa się z centrami gospodarczymi opactwa, czyli znajdowały się one: 1) w bliskiej odległości od Żagania, 2) w Kwielicach, gdzie od przełomu XIV i XV w. prowadzono akcję komasacji tamtejszych dóbr, 3) wokół pierwotnej siedziby opactwa, czyli niedaleko Nowogrodu Bobrzańskiego, 4) przy najbardziej oddalonej dependencji wspólnoty, czyli wokół prepozytury w Warzynie, 5) wokół zakupionych w drugiej połowie XV w. terenów od braci Bibersteinów

⁵⁴ Na temat procesów implantacji zob. m.in.: M. Derwich, *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8–11 V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996, s. 50–51; tenże, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Wrocław 1998, s. 33–34; M. Zdanek, *Proces implantacji opactwa cystersów w Mogile*, „*Nasza Przeszłość*” 96, 2001, s. 515–549; A. Pobóg-Lenartowicz, *Proces implantacji średniowiecznych klasztorów kanoników regularnych na Śląsku*, w: *Silesia – Polonia – Europa*, red. J. Sperka, Katowice 2019, s. 165–178. Tam dalsza literatura na ten temat.

⁵⁵ Rep. 116, nr 247.

⁵⁶ SR, nr 2181; A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 1994, s. 92.

⁵⁷ Rep. 116, nr 66.

Mapa 1. Rozmieszczenie młynów należących do konwentu kanoników żagańskich do początku XVI w.

Źródło: oprac. własne.

niedaleko Żar (Kunice, Marszów, Siodło, Jaskowice)⁵⁸. Największe zagęszczenie widać jednak w okolicy Żagania. Wokół miasta zlokalizowane były folwarki i dobra alodialne konwentu (Puszczyków, Lutynia, Brzeźnica, Jabłonów) oraz w bliskiej odległości od Żagania znajdowały się młyny należące do prepozytury szpitalnej. Część z nich została przekazana kanonikom przez okoliczną ludność, co może wskazywać na silne oddziaływanie konwentu na mieszkańców tego terenu. Brak informacji źródłowych na temat młynów w pobliżu należącej od 1423 r. do opactwa prepozytury w Zielonej Górze⁵⁹ oraz prepozytury w Bytomiu Odrzańskim.

Różnice konstrukcyjne i rodzaj siły wykorzystywanej do napędu tych urządzeń znacząco wpływały na ich wydajność. Młyn poruszany siłą wiatru miał ok. 1/3 efektywności młyna napędzanego kołem wodnym. W przypadku młynów wodnych rozróżniamy młyny podsiębierne oraz nadsiębierne. Budowa tego drugiego typu mogła wymagać odpowiednich prac, np. spiętrzenia wody lub doprowadzenia jej do koła kanałami.

⁵⁸ Rep. 116, nr 346, 380.

⁵⁹ Rep. 116, nr 251.

To podnosiło koszty inwestycji, co mogło przekładać się np. na wysokość czynszów pobieranych z takiego urządzenia⁶⁰. Obecność kilku młynów w jednej miejscowości można tłumaczyć m.in. tym, że nie były to urządzenia duże, a więc potrzebne było ich kilka do zaspokojenia potrzeb rynku. Niestety bardzo często brakuje szczegółowych informacji na temat wielkości młynów, jakie w swoich dobrach posiadali kanonicy żagańscy. Wiemy, że funkcjonowały w majątkach opactwa młyny wodne oraz napędzane siłą wiatru. W przypadku tych zasilanych wodą były to na pewno młyny o jednym i dwóch kołach. Z dokumentu wystawionego w 1353 r. wiemy, że konwent otrzymał dwukołowy młyn⁶¹. Wskazanie w akcie na dwa koła może świadczyć o tym, że najczęściej konwent dysponował mniejszymi młynami. Z innych źródeł wiemy, że na terenie Śląska zdarzały się młyny ośmiokołowe będące własnością klasztorów⁶², jednak w przypadku opactwa żagańskiego nie mamy w źródłach informacji poświadczających młyny takiej wielkości. Oprócz wodnych funkcjonowały w majątku wspólnoty także młyny wiatrowe, z których kanonicy pobierali czynsze⁶³.

Dostrzec można sporą dysproporcję w liczbie młynów zlokalizowanych we wsiach klasztornych. W niektórych było kilka młynów, a w innych nie było ich wcale. Nie mamy jednak informacji o tym, co było tego powodem, czy brak cieków wodnych, czy konwent korzystał z innych pobliskich młynów, czy młyny należały do innych właścicieli, gdyż klasztor posiadał w niektórych miejscowościach tylko część wsi. Bez wątplenia młyny stanowiły jednak ważny element w planowaniu gospodarki klasztoru żagańskiego, zwłaszcza że zakonnicy posiadali liczne ziemie, alodia i folwarki, w których obsiewano zboża ozime i jare, oraz pobierali wiele czynszów w zbożu, które przynajmniej w części najpewniej mieli. Trzeba pamiętać także o tym, że być może klasztor posiadał udziały w młynach należących do sołtysów we wsiach opactwa, co niekiedy jest trudne do uchwycenia w ogólnym opisie prerogatyw nadanych sołtysowi. Inną charakterystyczną kwestią jest to, że przez całe stulecia własność młynów w dobrach klasztornych przechodziła z rąk do rąk różnych właścicieli i użytkowników, co było wówczas dla tego typu przedsiębiorstw produkcyjnych normalną sytuacją.

⁶⁰ Na temat czynszów z młynów w dobrach klasztoru kanoników z Żagania w dalszej części pracy.

⁶¹ Rep. 116, nr 90; Kopiarz klasztorny, s. 54–55.

⁶² Np. klasztor w Strzegomiu otrzymał w 1307 r. dwa młyny, każdy ośmiokołowy: AP we Wrocławiu, Klasztor Benedyktynek w Strzegomiu, Rep. 123, nr 3; SR, nr 2962.

⁶³ Registrum, s. 45.

Koszty i dochody konwentu żagańskiego związane z posiadaniem młynów

Młyny wymagały odpowiedniej obsługi, konserwacji i napraw, które nie zawsze wynikały z ich eksploatacji, ale np. ze zniszczeń spowodowanych przez siły przyrody, chociażby w 1496 r. w wyniku dużych opadów rzeki wylały tak mocno, że wiele znajdujących się przy nich młynów klasztornych zostało uszkodzonych⁶⁴. Jako przykład dewastacji młynów spowodowanych działalnością ludzi kronika klasztorna podaje m.in. straty, jakie dotknęły majątek opactwa w trakcie rządów opata Teodoryka, kiedy w wyniku najazdów i podpałek dokonanych przez Lobe-liusa zniszczone zostały dobra klasztorne niedaleko Nowogrodu Bobrzańskiego⁶⁵. Na początku XVI w. Andrzej, syn sołtysa z Kłobuczyna, spalił należący do opactwa młyn w Nowogrodzie Bobrzańskim⁶⁶. Oczywiście wszelkie tego typu incydenty i związane z nimi prace wpływały niekorzystnie na stan kasy klasztornej, ograniczając potencjał inwestycyjny i zmniejszając ewentualne rezerwy finansowe wspólnoty.

Posiadanie w swoich dobrach młynów umożliwiała mielenie własnego zboża, bez obowiązku płacenia za tę czynność i bez potrzeby czekania na realizację zamówienia. Dodatkowo z tego typu nieruchomości można było czerpać dochód na kilka innych sposobów. Jednym z nich było komercyjne wykonywanie zleconych zadań od osób, które nie posiadały własnego młyna. Inną z dróg bardzo ułatwiającą podnoszenie opłacalności urzędnika mlewnego było ustanawianie przymusowego mielenia zboża przed poddanych pana feudalnego w konkretnie wyznaczonym młynie i oddawanie części ziarna właścicielowi młyna⁶⁷. Nie można jednak zapomnieć o jednym, bardzo ważnym sposobie zapewnienia dopływu gotówki lub naturaliiów do kasy klasztornej, czyli o czynszach płaconych za możliwość prowadzenia usług młynarskich, które niekiedy powiązane były z innymi prawami sołtysa w majątkach opactwa.

⁶⁴ CAS, s. 418.

⁶⁵ CAS, s. 192.

⁶⁶ CAS, s. 437.

⁶⁷ O przymusie mlewnym zob. m.in.: J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973, s. 66, 127; M. Dembińska, dz. cyt., s. 219–224; A. Szymczakowa, *Mieszczanie Warty przed sądami sieradzkimi w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie” 2, 2002, s. 240; R. Kubicki, *Przywileje na młyny w dobrach cysterek w Żarnowcu (Świecino 1406 r., Wierzchucino 1516 r.)* / *Mill Contracts in the Estates of the Cistercian Convent*, w: *Dzierżawcy, literaci, posłowie*, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski Malbork 2011 (Studia z Dziejów Średniowiecza, 16), s. 291–300; tenże, *Sieć młynów wodnych...*, s. 35–56. Wszędzie tam dalsza literatura.

Prerogatywy do tych dochodów przechodziły na konwent żagański przez całe średniowiecze różnymi drogami i od różnych osób.

Jednym ze sposobów na powiększenie liczby praw do rent były transakcje kupna czynszów. Przykład nabycia takiego dochodu od mieszczan miał miejsce w 1327 r., kiedy mieszczanin żagański Peczold Wichow sprzedał opactwu grzywnę rocznego czynszu z młyna zwanego *Holzmohl*, zlokalizowanego w Brzeźnicy⁶⁸. Innym razem, w 1386 r., mieszczanin Jan Rotollf, sprzedał 0,5 grzywny czynszu z młyna pod miastem prepozytowi szpitala św. Ducha⁶⁹. Z kolei w 1356 r. opat Teodoryk nabył od sołtysa w Jabłonowie za 50 grzywien trzy łany i trzy pręty oczynszowane oraz jeden wiardunek czynszu rocznie z górnego młyna zwanego *Tychmöl*⁷⁰. W 1385 r. opactwo kupiło od sołtysa z Kwielic, Henryka, 18 szefli zboża rocznie w formie czynszu z tamtejszego młyna⁷¹. Wracając do książąt i ich transakcji sprzedaży czynszów z młynów na rzecz opactwa, to wspomnimy np. o tym, że Henryk Średni sprzedał w 1385 r. opatowi Janowi II Pigwisowi 14 skojców z młyna w Kwielicach⁷².

Zdarzały się przypadki darowizn czynszów z młynów, np. w 1402 r. Henczel Panewicz przekazał szpitalowi św. Ducha w Żaganiu, w celu wspomnienia opieki nad biednymi, 0,5 kopy jaj, 2 kury i dodatkowo dochody z młyna w *Bruderstut*⁷³. Także książęta przekazywali na rzecz opactwa czynsze z młynów. W 1348 r. książę Henryk V, fundując ołtarz w kościele klasztornym, przekazał na ten cel liczne czynsze, w tym 0,5 grzywny rocznie z dwóch młynów w Kozuchowie oraz jeden wiardunek rocznie z młyna w Zatoniu Zielonogórskim⁷⁴.

W zestawie czynszów należnych opactwu sporządzonym w trakcie rządów opata Ludolfa widnieją dochody z 21 młynów, które zobowiązane były przekazywać każdego roku daninę na rzecz opactwa.

Wysokość daniny przekazywanej opactwu zależała od kilku czynników, m.in. od tego, czy był to młyn wiatrowy, czy wodny, podsiębierny czy nadsiębierny, od możliwości produkcyjnych młyna, czyli głównie liczby kół. Z wymienionych powyżej miejscowości, w którym kanonicy żagańscy posiadali prawa do czynszów z młynów, wielkość daniny była bardzo różna. Renta pieniężna wyniosła od 12 groszy do nawet

⁶⁸ Rep. 116, nr 55; Kopiarz klasztorny, s. 13; SR, nr 4674.

⁶⁹ Rep. 116, nr 157.

⁷⁰ Rep. 116, nr 100.

⁷¹ Rep. 116, nr 139.

⁷² Rep. 116, nr 135.

⁷³ Rep. 116, nr 157.

⁷⁴ Rep. 116, nr 84.

Tabela 2. Czynnysze z młynów w dobrach opactwa żagańskich kanoników w pierwszej połowie XV w.

Lp.	Miejscowość	Czynsz pieniężny	Czynsz naturalny	Uwagi
1.	Jabłonów	12 groszy	–	<i>de molendinator Superior</i>
2.	Jabłonów	12 groszy	–	<i>Molendinator inferior</i>
3.	Jabłonów	15 groszy	–	<i>Molendinator ex opposito allodii</i>
4.	Jabłonów	12 groszy	–	<i>Hawinsteyn de duo molendino 1 fertonum</i>
5.	Jabłonów	–	2 szefle żyta	<i>De molendino ex opposito ecclesia, quod dicitur Supremum vel primum</i>
6.	Karczówka	14 groszy	–	–
7.	Brzeźnica Górna	1 grzywna	–	Młyn soltysi
8.	Brzeźnica Górna	12 groszy	–	<i>De molendino vento agitato</i>
9.	Brzeźnica Dolna	1 grzywna	–	<i>Holzmuhl</i>
10.	Przybymierz	15 groszy	–	Staw przy młynie należał do opactwa, jednak młynarz miał prawo wykorzystywania i zarządzania jazem dla napędzania młyna
11.	Przybymierz	2 grzywny	–	<i>De molendino in parte inferior villa</i>
12.	Podbrzezie	12 groszy	–	–
13.	Młyn koło Kozuchowa	12 groszy	–	<i>ultra Freinstadt</i>
14.	Kwielice	1 grzywna	3 małdraty mąki, 2 kury	–
15.	Kwielice	1 grzywna	3 małdraty mąki	–
16.	Kopernia	12 groszy	–	<i>De parvo molendino cum una rota</i>
17.	Młyn niedaleko Kwielic (<i>Pffafingut</i>)	28 groszy	–	–
18.	Lubanice	–	1,5 małdratu żyta	<i>De molendinadores superior</i>
19.	Lubanice	–	1,5 małdratu żyta	<i>De molendinadores inferior</i>
20.	Lutnia	12 groszy	–	Obowiązek mielenia zboża klasztornego z alodium w Lutni i Bożnowie
21.	Dragowina	–	–	Staw przy młynie soltysim należy do opactwa w połowie. Ryby z części należącej do opactwa miały trafiać na stół konwentu
Suma		9 marek 26 groszy	2 kury, 6 małdratów mąki, 3 małdraty i 2 szefle żyta	–

Źródło: oprac. własne na podstawie: Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. V 74a, 1417–1440 Incipit registrum monasterii Saganensis compilatum per dominum Ludolfum abbatem ibidem Descriptum per D. Benedictum Abbatem anno 1780.

2 marek⁷⁵. Średnia wyniosła więc nieco powyżej 25 groszy z młyna, a mediana 13 groszy. W pierwszej połowie XV w. przeważająca wysokość czynszu płaconego w pieniądzu mieściła się w przedziale od 12 do 15 groszy. Niestety nie mamy informacji, jakiej wielkości były młyny. Wiemy, że w zestawie raz jest wymieniony młyn napędzany wiatrem w Brzeźnicy Górnej⁷⁶. Raz mamy informację o tym, że młyn był wyposażony w jedno koło⁷⁷. Jak wspomniano wcześniej, w dobrach konwentu funkcjonował także młyn dwukołowy⁷⁸. Oba te urządzenia były obciążone czynszem tej samej wysokości, czyli 12 groszy rocznie. W niektórych miejscowościach spotykamy w wykazie czynszów z młynów określenia *superior* i *inferior*. Wysokość renty była w obu przypadkach taka sama, co może sugerować, że to dookreślenia ich położenia. W jednym przypadku można przypuszczać, że młyn był zbudowany z drewna, a wysokość czynszu wynosiła aż jedną grzywnę⁷⁹. Wydaje się, że młyn w Przybymierzu mógł być młynem nadsiębiernym, ponieważ młynarz miał prawo zarządzania urządzeniami regulującymi przepływ wody w miarę zapotrzebowania młyna⁸⁰.

Z wymienionych w spisie młynów tylko dwa były zobowiązane przekazać opactwu mąkę⁸¹. Młynarze z Lubanic przekazywali po 1,5 małdratu żyta z każdego z dwóch młynów⁸², a młynarz z Jabłonowa 2 szeffle żyta⁸³. Raz w źródłach napotykamy sytuację, w której obowiązek czynszowy nakładał dostarczenie opactwu dwóch kurczaków⁸⁴, co było w średniowieczu częstym sposobem opodatkowania młynarzy⁸⁵. Na 21 młynów w 5 płacono czynsz w naturaliach (23,81%). Tylko w trzech młynach, dwóch zlokalizowanych w Lubanicach⁸⁶ i jednym w Jabłonowie⁸⁷, płacono czynsz wyłącznie w formie naturaliiów (14,29%).

⁷⁵ Młyn w Przybymierzu, od którego młynarz *Cortenitz* przekazywał czynsz opactwu, zob. Kopiarz klasztorny, s. 57.

⁷⁶ Tamże, s. 45.

⁷⁷ Młyn w Koperni, zob. tamże, s. 31.

⁷⁸ Rep. 116, nr 236.

⁷⁹ Registrum, s. 45.

⁸⁰ Registrum, s. 55.

⁸¹ Registrum, s. 75.

⁸² Registrum, s. 85.

⁸³ Registrum, s. 40.

⁸⁴ Registrum, s. 75.

⁸⁵ Zob. np. Registrum, s. 57; A. Baran, *Młyny w dobrach wiejskich opactwa cystersów w Mogile (XVI–XVIII w.)*, „Studia Historyczne” 57, 2014, z. 1 (225), s. 5–20.

⁸⁶ Registrum, s. 85.

⁸⁷ Registrum, s. 40.

Brak informacji w źródłach o obowiązku tuczenia przez młynarzy świń lub wypasania świń⁸⁸ dla opactwa żagańskiego, co było praktyką spotykaną na Śląsku⁸⁹, m.in. ze względu na możliwość karmienia zwierząt jadalnymi odpadkami dostępnymi w młynach⁹⁰. Nie znajdujemy również przekazów potwierdzających obowiązek robót ciesielskich na rzecz klasztoru⁹¹ oraz płacenie kanonikom żagańskim czynszu w postaci wosku czy pieprzu⁹². Brak też w źródłach wzmianek o dostarczaniu opactwu żagańskiemu przez młynarzy gęsi czy świń⁹³. Raz spotykamy się z sytuacją, kiedy połowa stawu i ryb z akwenu młyńskiego należała do konwentu⁹⁴. Być może daniny pod postacią świń i ryb nie były konieczne ze względu na prowadzoną intensywnie w majątkach opactwa hodowlę tych zwierząt. Tylko w przypadku młyna zlokalizowanego w Lutni młynarz był obciążony obowiązkiem mielenia zboża na rzecz klasztoru, ale tylko z dwóch wskazanych gospodarstw⁹⁵.

Przez cały wiek XV rozbudowywano dochody płynące do kasy klasztornej z młynów. W 1451 r. zakupiono 0,5 grzywny rocznie czynszu z młyna w Kłobuczynie⁹⁶. W Dolnej Brzeźnicy w 1487 r. za 16 guldenów kupiono 6 wiardunków rocznego czynszu z młyna soltysiego⁹⁷, a w 1491 r. 5,5 grosza, 4 kury oraz prawo młócenia zboża z młyna w Dolnej Brzeźnicy⁹⁸.

Analiza rent z młynów opactwa żagańskiego na tle innych średnio-wiecznych klasztorów napotyka na kilka trudności. Nie dla wszystkich tych instytucji posiadamy opracowania lub dane źródłowe. Duże znaczenie przy ustalaniu wysokości czynszów ma lokalizacja, w której funkcjonował młyn klasztorny. Ponadto pamiętać należy, że dewaluacja pieniądza powodowała wzrost wysokości nowych czynszów. Inna była więc ich wartość w połowie XIV w., a inna w np. w połowie kolejnego

⁸⁸ Por. E. Wiśniowski, *Z dziejów opactwa benedyktynów w Sieciechowie (XIII–XVI w.)*, „Roczniki Humanistyczne” 7, 1958, nr 2, s. 97.

⁸⁹ Np. SR, nr 2153, 2575.

⁹⁰ Zob. np. R. Kubicki, *Młynarstwo...*, s. 173, 213, 277–278, 349.

⁹¹ Por. tamże.

⁹² Taką informację spotykamy m.in. dla czynszu płaconego w jednym z młynów klasztoru z Lubiąża: SR, nr 2236.

⁹³ Takie informacje pojawiają się m.in. na Pomorzu; zob. np. R. Kubicki, *Młynarstwo...*, s. 357–414.

⁹⁴ Registrum, s. 55. Prawo do stawu lub do połowu ryb spotkać możemy też w przypadku opactwa wrocławskich kanoników; zob. np. A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność...*, s. 92–93.

⁹⁵ Registrum, s. 16.

⁹⁶ Rep. 116, nr 316.

⁹⁷ Rep. 116, nr 423.

⁹⁸ Rep. 116, nr 441a.

stulecia. Istotna była także gęstość sieci wodnej w danej dzielnicy oraz urbanizacja regionu.

W przypadku młynów położonych w państwie krzyżackim do 1454 r., które opłacały powinności względem właściciela jedynie w formie pieniężnej, rozpiętość podatku była bardzo duża i mieściła się w przedziale 0,5 do 41 grzywien⁹⁹. Zdecydowanie najwięcej z nich płaciło czynsz w wysokości nieprzekraczającej 5 grzywien rocznie – 229 młynów, w przedziale od 5 do 10 grzywien było to 60 młynów, a powyżej 10 grzywien – 37 młynów¹⁰⁰. Podobnie dużą rozpiętość czynszów, wyrażonych w zbożu i mące, płacono w państwie krzyżackim¹⁰¹. Czynnsze z 16 młynów cystersów z Mogiły dawały w połowie XV w. dochód w wysokości 112 grzywien¹⁰². Te rozbieżności mogły wynikać m.in. z potencjału tamtejszych młynów, liczby kół w tych urządzeniach czy usytuowania ich niedaleko ośrodków miejskich, co podnosiło wartość opłaty¹⁰³. Wpływ na wielkość renty miało także przeznaczenie młyna, a więc to, czy był to młyn zbożowy, czy przemysłowy (foluszowy, olejowy etc.). W 1552 r. klasztor oliwski pobierał z niewielkich młynów wiejskich 12 grzywien rocznie, od 2 grzywien z młynów w Kosakowie, Sopocie czy Warszkowie do 3 grzywien z Tuchomie i Smolinie. Z młynów przemysłowych było to już 82 grzywiny i 20 groszy¹⁰⁴. Młyny zlokalizowane w dobrach cystersów z Pelplina, kartuzów z Raju Maryi czy cysterek z Żarnowca były obciążone czynszami w wysokości od 2,5 do 7 grzywien¹⁰⁵. Oprócz pieniędzy młyny te dostarczały właścicielom m.in. żyto, prawo przemiału, tuczniki i kuru¹⁰⁶. Biorąc pod uwagę tylko renty płacone w pieniądzu, to są one wyższe niż w przypadku młynów w dobrach kanoników z Żagania. Trzeba jednak pamiętać o tym, że np. Prusach spotykamy często młyny miejskie, duże, które miały 8, a nawet 10 kół. Niezamarzające ciekły wodne umożliwiały pracę przez większość roku. W przypadku majątków należących do opactwa żagańskiego i ich najbliższej okolicy takich sytuacji było mniej.

Inaczej niż na Pomorzu sytuacja czynszów z młynów wyglądała w opactwie sieciechowskim, które pobierało od 1 do 2,5 grzywiny rocznie

⁹⁹ R. Kubicki, *Młynarstwo...*, s. 206.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ Por. tamże, s. 357–414.

¹⁰² A. Baran, dz. cyt., s. 11.

¹⁰³ R. Kubicki, *Młynarstwo...*, s. 208–210.

¹⁰⁴ Tenże, *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 538–539.

¹⁰⁵ Tamże, s. 543–545.

¹⁰⁶ Tamże.

z młyna oraz oczywiście naturalia, np. 50 szefli żyta, 2 szefle mąki pszennej oraz 2 miary siodu¹⁰⁷. Jeszcze bardziej zbliżone do czynszów z młynów uzyskiwanych przez opactwa z Żagania były renty uzyskiwane z tego tytułu przez inne klasztory, zlokalizowane w średniowieczu na Śląsku. Według rejestru czynszów opatów z Henrykowa, z czterech młynów położonych w Brzegu cystersi otrzymywali 1 grzywnę rocznie oraz 1 grzywnę z Wadowic, z tamtejszego młyna¹⁰⁸. Szpital świdnicki otrzymywał z młyna położonego w Bystrzycy Górnej rocznie 30 szefli zboża¹⁰⁹. Dla klasztoru cysterskiego z Rud odnajdujemy informacje z XV w. o młynie obciążonym obowiązkiem płacenia czynszu w wysokość 14 skojców rocznie¹¹⁰. Kaplica w Ścinawie Polskiej otrzymała uposażenie w wysokości 2 marek rocznie z młyna zlokalizowanego niedaleko Oławy¹¹¹. Młyn w Chwaliborzycach koło Oławy był oczynszowany dla komturstwa templariuszy na 1,5 grzywny rocznie¹¹². Joannici posiadali prawo do czynszu w wysokości 16 skojców rocznie z młyna położonego we Wróblinie niedaleko Brzegu¹¹³. Młyn premonstratensów z wrocławskiego Ołbina obciążony był roczną opłatą w wysokości 1,5 grzywny¹¹⁴. Zdarzały się także większe czynsze, jak np. w przypadku klasztoru magdalenek z Bytomia Odrzańskiego, gdzie czynsz wynosił 4 grzywny rocznie¹¹⁵, co jednak nadal jest kwotą zbliżoną do tych, jakie pobierali kanonicy żagańscy.

Zakończenie

Oprócz mielenia zboża zbieranego na polach folwarków zarządzanych przez opactwo żagańskie, młyny klasztorne wykonywały zapewne prace na rzecz innych uczestników życia gospodarczego. Wpływało to więc

¹⁰⁷ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 96–97.

¹⁰⁸ R. Żerelik, *Ze studiów nad uposażeniem klasztoru Cystersów w Henrykowie w średniowieczu. Rejestr czynszów opatów henrykowskich z pierwszej połowy XIV wieku*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001, s. 72.

¹⁰⁹ SR, nr 2610.

¹¹⁰ *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 2: *Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, wyd. W. Wattenbach, Breslau 1859, nr 53.

¹¹¹ SR, nr 2126.

¹¹² SR, nr 2316.

¹¹³ SR, nr 2463.

¹¹⁴ SR, nr 4926.

¹¹⁵ SR, nr 2700.

na sytuację gospodarczą nie tylko klasztoru żagańskiego, ale także okolicznej społeczności. Przywołane w tekście informacje o licznych młynach, sporach na tle praw do nich, zakres czynszów pobieranych przez kanoników z młynów zlokalizowanych w ich dobrach mogą świadczyć o tym, że przez całe średniowiecze młyny były jednym z istotnych elementów prowadzonej przez kolejnych opatów gospodarki klasztornej. Posiadanie własnych młynów dawało kanonikom niezależność, a renty były stałym i wydaje się, że pewnym źródłem dochodu, które dawało możliwość dywersyfikacji klasztornego budżetu. Konwent stawał się właścicielem młynów najczęściej w drodze ich kupna jako oddzielnej transakcji lub poprzez kupno majątku, w skład którego wchodziły również urządzenia mlewne. Zdarzały się także sytuacje przekazania młynów jako darowizny na rzecz konwentu lub jako zadośćuczynienia za wyrządzone opactwu krzywdy. Brak informacji na temat prawa do budowy młyna. Raz spotykamy się z dokumentem, w którym książę żagański Henryk II zakazuje budowy młyna konkurencyjnego do tego należącego do opactwa na rzece Bóbr na określonym odcinku.

Wydaje się, że w większości były to młyny mniejsze, jedno-, ewentualnie dwukołowe, co może wskazywać na to, że głównym ich zadaniem było mielenie zboża na potrzeby opactwa i jego najbliższego otoczenia.

Wysokość czynszów pieniężnych z młynów opactwa żagańskiego z reguły nie odbiegała od analogicznych rent z tego tytułu, jakie pobierały klasztory na Śląsku. W ogólnej sumie czynszów pieniężnych pozyskiwanych w pierwszej połowie XV w. przez klasztor z Żagania te pozyskiwane z młynów stanowiły ok. 2,14%. Dla porównania możemy podać, że dochody z młynów cystersów z Oliwy wynosiły w 1454 r. ok. 0,98%, a 10 lat później 2,57% ogólnej sumy wpływów do kasy klasztornej¹¹⁶. Dla kartuzów z Raju Maryi udział ten w 1511 r. wynosił 1,41%¹¹⁷.

Dla opactwa żagańskiego, podobnie jak dla przytoczonych przykładów z innych klasztorów, czynsze pieniężne uzyskiwane z młynów nie były głównym źródłem dochodu, patrząc na to zagadnienie z perspektywy ogólnego bilansu zysków. Nie można go jednak deprecjonować i potraktować jako marginalny. Pieniądze otrzymywane z tego tytułu stanowiły dodatkową korzyść. Podstawową funkcją młynów było mielenie zboża i taką rolę odgrywały one w dobrach konwentu żagańskich kanoników przez całe średniowiecze.

¹¹⁶ Zmiana ta spowodowana była jednak dużym spadkiem wielkości dochodów ogólnych, a nie wzrostu dochodów z młynów; zob. R. Kubacki, *Miejsce czynszów z młynów...*, s. 538.

¹¹⁷ Tamże, s. 540.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu

1417–1440 Incipit registrum monasterii Saganensis compilatum per dominum Ludolfum abbatem ibidem Descriptum per D. Benedictum Abbatem anno 1780, sygn. V 74a

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Klasztor Augustianów w Żaganiu, sygn. Rep. 116

Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, Zespół rękopisów archiwalnych nr 167 (Rep. 135), sygn. 419 (dawne: D-289), Saganer augustiner chorcherren diplomatarium z lat 1222–1463

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Akta miasta Zielona Góra, sygn. 5

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. C. Norwida w Zielonej Górze, Dział rękopisów

Miscellanea zagańskie, R. 55

Źródła drukowane

Breslauer Urkundenbuch, t. 1, wyd. G. Korn, Breslau 1970.

Catalogus abbatum Saganensium, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, wyd. G.A. Stenzel, Breslau 1835.

Codex diplomaticus Silesiae, t. 2: *Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, wyd. W. Wattenbach, Breslau 1859.

Codex diplomaticus Silesiae, t. 7: *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 2: *Bis zum Jahre 1280*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1875.

Kodeks dyplomatyczny Śląska, t. 3, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, Wrocław 1964.

Liber foundationis claustris Sancte Marie Virginis in Heinrichow czyli Księga henrykowska, wyd. J. Matuszewski, S. Rospond, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1991.

Regesty śląskie, t. 3, red. W. Korta, Wrocław 1990.

Schlesisches Urkundenbuch, t. 3, wyd. W. Irgang, Köln 1998, t. 5, wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1994.

Literatura

Baran A., *Młyny w dobrach wiejskich opactwa cystersów w Mogile (XVI–XVIII w.)*, „Studia Historyczne” 57, 2014, z. 1 (225), s. 5–20.

- Baranowski B., *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1977.
- Bartyś J., *Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 12, 1970, z. 1, s. 101–180.
- Berthold J., *Mühlen in Befund – Eine Übersicht zu archäologischen Erscheinungsformen von Wassermühlen*, w: *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zscheschang, Stuttgart 2015, s. 235–268.
- Bibersteinowie w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. T. Jaworski, Zielona Góra 2006.
- Brykała D., Podgórski Z., *Evolution of Landscapes Influenced by Watermills, Based on Examples from Northern Poland*, „Landscape and Urban Planning” 198, 2020, s. 1–15.
- Buczek K., *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne” 12, 1969, z. 1, s. 17–51.
- Bylina S., *Przemiany techniczne*, w: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 12–19.
- Cetwiński M., *Praca i pracowitość w „Księdze henrykowskiej”*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 94–99.
- Chmielewski S., *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w.*, Warszawa 1962.
- Dąbrowski H., *Rozwój gospodarki rolnej w Polsce od XII do poł. XIV wieku*, Warszawa 1962.
- Dąbrowski S., *Z problematyki gospodarczej klasztoru do XVIII wieku*, w: *Klasztor augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, red. S. Kowalski, Żary 1999, s. 150–151.
- Demińska M., *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej V–XV wieku*, Wrocław 1973.
- Derwich M., *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Wrocław 1998.
- Derwich M., *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8–11 V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996, s. 43–53.
- Długokęcki W., Kuczyński J., Pospieszna B., *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, Malbork 2004.
- Dola K., *Rola i znaczenie Kościoła w organizacji osadnictwa średniowiecznego*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 58–64.
- Frančić M., *Technika budowy młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, KHKM, t. 2, 1952, nr 1–2, s. 79–103.
- Gawlas S., *Znaczenie kolonizacji niemieckiej dla rozwoju gospodarczego Śląska*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 22–46.

- Gieysztor A., *W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Z. Budkowa, Warszawa 1960, s. 71–80.
- Gieysztor A., *Z zagadnień historii i geografii trójpolowego systemu uprawy roli*, KHKM, t. 7, 1959, nr 1, s. 180–187.
- Górak J., *Młyny wodne na Lubelszczyźnie*, „*Studia i Materiały Lubelskie*” 14, 1997, s. 45–130.
- Grochowski Ł., *Młynarstwo w dobrach królewskich, kościelnych i szlacheckich w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466–1626*, Gdańsk 2023, s. 23–29.
- Heinrich A., *Geschichtliche Nachrichten über Naumburg am Bober*, Sagan 1900.
- Jurek T., *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1996.
- Kaczmarczyk Z., *Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, cz. 1: *Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.M. Walczak, Poznań 1974, s. 218–326.
- Kaniecki A., *Młyny wodne w dawnym Poznaniu i ich wpływ na przeobrażenie stosunków wodnych*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze. Geografia*” 29, 1999, s. 337–346.
- Kaniecki A., *Wykorzystanie wód dla potrzeb młynarskich na obszarze międzyrzecza Warty i Prosnicy w XVI wieku*, „*Przegląd Geograficzny*” 57, 2012, nr 3–4, s. 379–391.
- Kaniecki A., Brychcy D., *Średniowieczne młyny wodne i ich wpływ na przemiany stosunków wodnych na przykładzie zlewni Obry Skwierzyńskiej*, „*Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią*” 1, 2009, s. 146–156.
- Kapłon M., *Dzieje klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XV wieku*, „*Przegląd Lubuski*” 9, 1980, nr 3, s. 31–39.
- Kapłon M., *Książęta śląscy a klasztor kanoników regularnych w Żaganiu w latach 1217–1439*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*” 19, 1970, s. 133–147.
- Kogut M., *Początki klasztoru Kanoników Regularnych w Nowogrodzie Bobrzańskim*, „*Wrocławski Przegląd Teologiczny*” 16, 2008, nr 1, s. 203–210.
- Korta W., *Historia Śląska do roku 1763*, Warszawa 2003.
- Krajniak W., *Między młynarstwem a elektryfikacją. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania wykorzystania potencjału energetycznego rzeki Bóbr od średniowiecza do 1945 roku*, RDSG, t. 76, 2016, s. 121–163.
- Kubicki R., *Dochody z młynów w gospodarce komunalnej Gdańska i Elbląga od drugiej połowy XV do XVIII w.*, RDSG, t. 70, 2010, s. 175–201.
- Kubicki R., *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 538–539.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Kubicki R., *Przywileje na młyny w dobrach cysterek w Żarnowcu (Świecino 1406 r., Wierzchucino 1516 r.) / Mill Contracts in the Estates of the Cistercian Convent*,

- w: *Dzierżawcy, literaci, posłowie*, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybowski, Malbork 2011 (Studia z Dziejów Średniowiecza, 16), s. 291–300.
- Kubicki R., *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum” 2, 2013, s. 35–56.
- Kubów P., *Średniowieczny młyn wodny na Dolnym Śląsku*, KHKM, t. 25, 1977, nr 1, s. 3–30.
- Langton J., *Mills in the Medieval Economy England 1300–1540*, Oxford 2004.
- Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 1970.
- Łowmiański H., *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1967.
- Małowist M., *Wschód z Zachód Europy w VIII–XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 2006.
- Matuszewski J., *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, w: tenże, *Pisma wybrane*, t. 1, Łódź 1999, s. 207–274.
- Obara A., *Recepcja poglądów ekonomicznych Zachodu w Polsce do przełomu XIII i XIV w. – stan badań*, RDSG, t. 69, 2009, s. 13–29.
- Plisiecki P., *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Proces implantacji średniowiecznych klasztorów kanoników regularnych na Śląsku*, w: *Silesia – Polonia – Europa*, red. J. Sperka, Katowice 2019, s. 165–178.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 1994.
- Podwińska Z., *Rozmieszczenie młynów wodnych zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 373–402.
- Podwińska Z., *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962.
- Reynolds T.S., *Stronger than a Hundred Men. A History of the Vertical Water Wheel (Johns Hopkins Studies in the History of Technology)*, Baltimore 2003.
- Rutkowska-Płachcińska A., *Wyniki przemian osadniczych i rozwoju produkcji*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 2: *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław 1978, s. 224–246.
- Samsonowicz H., *Lokacje na prawie niemieckim na Śląsku w XIII wiek*, w: *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław 2017, s. 175–178.
- Samsonowicz H., *Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski (na marginesie pracy S. Kurasia, Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971)*, PH, t. 62, 1972, nr 3, s. 493–504.
- Steller G., *Die Anfänge des (Saganer) Augustinerstiftes in Naumburg am Bober (1217–1284)*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 26, 1968, s. 19–63 (cz. 1), 27, 1969, s. 30–52 (cz. 2).

- Stelmach R., *Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, w: „*Memoriae amici et magistri*”. *Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 177–186.
- Szymczakowa A., *Mieszczanie Warty przed sądami sieradzkimi w XV wieku*, „*Średniowiecze Polskie i Powszechné*” 2, 2002, s. 226–245.
- Trawkowski S., *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, KHKM, t. 7, 1959, nr 1, s. 62–86.
- Trawkowski S., *Rozwój osadnictwa wiejskiego na prawie niemieckim*, w: *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, red. H. Łowmiański, Gdańsk 1973, s. 99–132.
- Trawkowski S., *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, KHKM, t. 8, 1960, nr 2, s. 183–207.
- Trzoska J., *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973.
- Wesołowska H., *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX wieku*, Opole 1969.
- Wilke Z., *Dzieje młynarstwa*, Szreniawa 1997.
- Wind and Water in the Medieval Ages. Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, red. S.A. Walton, Tempe 2006.
- Wiszewski P., *Miejsce gospodarki w świecie według Ludolfa z Żagania (na marginesie „Katalogu opatów żagańskich”)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 314–323.
- Wiśniowski E., *Z dziejów opactwa benedyktynów w Sieciechowie (XIII–XVI w.)*, „*Roczniki Humanistyczne*” 7, 1958, nr 2, s. 96–97.
- Witkowski K., Witkowski M., *Wpływ młynów wodnych na przekształcenia sieci hydrograficznej Wadowic i okolic*, „*Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny*” 2, 2017, s. 100–113.
- Zdanek M., *Proces implantacji opactwa cystersów w Mogile*, „*Nasza Przeszłość*” 96, 2001, s. 515–549.
- Związek T., *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „*Studia Geohistorica*” 2, 2014, s. 118–142.
- Żerelik R., *Ze studiów nad uposażeniem klasztoru Cystersów w Henrykowie w średniowieczu. Rejestr czynszów opatów henrykowskich z pierwszej połowy XIV wieku*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001, s. 70–77.

Zbigniew Witczak

The Mills as Part of the Goods of the Abbey of Canons Regular
of St. Augustine in Żagań Until the Beginning of the 16th Century

(Summary)

The article analysed the aspect of functioning of mills as part of the goods of the monastery of Canons Regular of St. Augustine in Żagań until the beginning of the 16th century. The work uses materials from the State Archive in Wrocław, the Archdiocesan Archive in Wrocław, and information contained in the chronicle of the monastery of Żagań. The author pays special attention to retracing the ways in which the abbey gained possession of mills and the amount of income which the monastery derives from owning the property. Another important aspect discussed in the work is an attempt to compare financial gains, especially rent in money which the community of Żagań received from mills and a comparison to the situation in other medieval monasteries. A conducted analysis indicates that rents in money and rents in kind received from the users of these machines were an important supplement to the abbey of Żagań's source of income and the main function of the mills was grinding grain delivered to them from the monastery-owned folwarks.

Zbigniew Witczak – w 2022 r. ukończył studia doktoranckie na kierunku historia i obronił z wyróżnieniem pracę doktorską pt. *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku*. Obecnie adiunkt na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Opolskiego. Zainteresowania badawcze: historia gospodarcza, gospodarka klasztorna, historia Kościoła.

Zbigniew Witczak – he finished doctoral studies in history in 2022 and he defended his doctorate: *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku* with distinction. Currently, an assistant professor at the Faculty of Economics of the Opole University. The research interests: economic history, economy of monasteries, history of the Church.

E-mail: witezakz@o2.pl